БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Никитин Д. Н.** Журнал «Революция и национальности». Теория и практика национального строительства в СССР: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 1997. 19 с.
2. **Петровский Г.** Построим социализм для всех народов. Революция и национальности. 1933. № 3. С. 23–27.
3. **Рутгер А., Белянкин М.** Социалистическое строительство на Украине (к итогам II сессии ВУЦИКа). Революция и национальности. 1931. № 9. С. 29–35.
4. **С. Д.** Борьба с национализмом и уроки Украины. Революция и национальности. 1934. № 1. С. 15–22.
5. **Самединов А.** Советский Крым за 15 лет. Революция и национальности. 1936. № 1. С. 47–51.
6. **Симоненко С.** Да здравствует новая столица Украины! Революция и национальности. 1934. № 7. С. 15–22.
7. **Цыпин.** Социалистическое строительство Харькова. Революция и национальности. 1935. № 4. С. 52–58.
8. **Чугунов С.** Социалистическое строительство Украины. Революция и национальности. 1934. № 4. С. 61–69.

Надійшла до редкол.: 11. 02. 2019

Прорецензовано: 27. 02. 2019

УДК 94(477) «1934-1985»

DOI: 10.33287/11916

Видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка в УРСР: політико-ідеологічна складова

В. П. Бурмага

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Досліджено особливості видання «Кобзаря» редакції А. Хвилі. Основна увага звернена на вступні пояснення й примітки, вміщені наприкінці поетичних творів Т. Шевченка. Здійснено порівняння з інтерпретаціями пізніших видань «Кобзаря».

Ключові слова: Т. Шевченко; «Кобзарь»; український письменник; ідеологічні кліше; згортання українізації; боротьба з українським націоналізмом.

Исследовано особенности издания «Кобзаря» под редакцией А. Хвилы. Основное внимание уделено вступительным пояснениям и примечаниям, размещенным в конце поэтических произведений Т. Шевченко. Сделаны сравнения с интерпретациями более поздних изданий «Кобзаря».

Ключевые слова: Т. Шевченко; «Кобзарь»; украинский писатель; идеологические клише; свертывание украинизации; борьба с украинским национализмом.

The peculiarities of «Kobzar» publication by A. Khvilia editorial have been studied. The focus is on introductory explanations and notes, placed at the end of T. Shevchenko poetry. Comparing with the interpretations of later editions of «Kobzar» has been made. In the course of the study, it was determined that practically all Ukrainian, except for enslaved serfs, were given unsightly coloring by attributing negative features or using ideological clichés. In particular, Ukrainian writers were presented as «landowners», «landlord-noble writers», «landlord writers-monarchists», and prominent figures of the Cossack Ukraine faced readers as «hetmans-executioners», «hallows of the Polish feudal lords», who cared only about their own enrichment, for which in various ways resorted to the exploitation of Ukrainian peasants.

Such interpretations became possible due to the decision of the central party organs of Soviet Ukraine, aimed at strengthening the struggle against Ukrainian nationalism, recognized by the Bolshevik party congress in 1934 as the «main threat» in Ukraine. It is no coincidence that during the writing of an introductory article and explanations and notes to Kharkiv edition of «Kobzar» in 1934, the head of the campaigning and propaganda department of the Central Committee of the KPB (U) A. Khvilia took office, who performed the task set before him and turned the individual heroes of Shevchenko's poetry into negative, and T. Shevchenko himself was criticized, because he «could not show» (correctly), «misunderstood», the past «idealized by nationalism», was a «nationalist romantic».

Keywords: T. Shevchenko; «Kobzar»; Ukrainian writer; ideological clichés; curtailment of Ukrainization; struggle with Ukrainian nationalism.

Творчість великого українського поета, художника, етнографа Тараса Шевченка вже давно пододала національні рамки й набула світового значення. Збірка його поетичних творів перекладена багатьма мовами й видавалася в різних країнах. Чимало українців з особливою шанобливістю ставляться до «Кобзаря», справедливо вважаючи його найволелюбнішою книгою і справжньою свяติною. Ще в 70–80-х рр. ХХ ст., наприклад на Канівщині, в селянських хатах поряд із прикрашеними домотканими рушниками іконами нерідко розміщувався вишитий на полотні портрет Т. Шевченка, а чи не єдиною книгою в оселі нерідко був його «Кобзар». На вишитих довгими зимовими вечорами рушниках карбувалися фрагменти біблійних цитат та безсмертні слова Великого співця, якому вдалося в особливо витонченій поетичній формі передати почуття простих людей – його сучасників. Як не дивно, але зігріті якоюсь безмірною любов'ю до Батьківщини його слова мають особливий попит у сучасному українському суспільстві й не втрачають своєї актуальності.

Перші видання шевченківського «Кобзаря» побачили світ у ХІХ ст. й миттєво справили потужний вплив на суспільство та на пряму позначилися на розвитку української літератури. Через певні цензурні обмеження окремі твори піддавалися редакції, а «бун-

тарські поезії» взагалі не включалися і друкувалися за кордоном [9].

За радянських часів життя і творчість Т. Шевченка активно використовувалося владою з ідеологічних міркувань, а його поезія подекуди набувала особливо специфічної інтерпретації. Так, наприклад, уже в 1930-х рр. творчість Великого українського поета на програмних засадах вивчалася не лише в українській середній школі, а й на території РСФРР. Наркомпрос цієї найбільшої радянської республіки видав навіть спеціальні рекомендації до вивчення творчості Т. Шевченка в 5–10 класах [11]. Особливий сплеск різних видань, покликаних розширити уявлення читача про Т. Шевченка, маємо в повоєнне десятиліття. Тут він постає перед читачем як «полум'яний патріот і борець за дружбу народів» [8], як «борець проти релігії» [6], як прихильник слов'янської єдності [5] й т. ін. Але «особливе», «ідеологічно виправдане» з позицій радянської пропаганди тлумачення поезії Т. Шевченка відбувається не лише в спеціальних, в тому числі й указаних вище «допоміжних» виданнях про поета та його життєвий і творчий шлях, а й на сторінках «Кобзаря», який за період існування радянської держави перевидавався багато разів. Сьогодні окремі, особливо ранні видання – це справжня бібліографічна або навіть музейна рідкість. «Кобзарі» зберігаються в фондах бібліотек, музеїв, архівів і стають предметом дослідження науковців, які висвітлюють особливості цих видань, процесу підготовки їх до друку, роль окремих його учасників, надають оцінку шевченківському слову в той чи інший час тощо [2; 3; 4].

Серед дослідників і знавців шевченкіани відомі факти «перекручування» текстів, використання окремих строф без врахування загального тексту, зміни його інтерпретації і т. ін. Це відбувалося з різних причин, серед яких найчастіше називають неспроможність зрозуміти «цілий космос» у творчості Великого поета, але робилося це також і з ідеологічних міркувань, які виявилися особливо актуальними в радянські часи [2]. Тут неабияка роль відводилася коментарям, вміщеним у виданнях. Подібні смислові, історичні, географічні пояснення покликані надати допомогу й краще зрозуміти поетичне слово, перетворити поезію на справжню, народну, зрозумілу простому читачеві.

Не будучи шевченкознавцем, важко, а то й неможливо визначити достовірність і правдивість текстів Т. Шевченка, але оцінити особливості редакторської роботи окремих видань радянського періоду маємо можливість. Отже, мета нашого дослідження – це здійснити текстологічне дослідження приміток і пояснень, вміщених у різних

виданнях Шевченківського «Кобзаря» радянського періоду, визначити їх особливості відповідно до існуючих ідеологічних обмежень.

Особиста бібліотека автора налічує три «Кобзарі» [11; 12; 18]. Перший у вказаному посиланні, помітно покалічений життям, був придбаний на ринку вживаної букіністики. При його зовнішньому огляді увагу привернула відсутність перших 28-ми сторінок і закреслені у тексті прізвища авторів вступної статті. Крім того, практично кожний твір Великого українського поета супроводжується тут доволі розлогими вступними поясненнями і примітками. Навіть побіжне з ними ознайомлення миттєво підсилює інтерес до цієї книги – і не випадково.

Вже перші спроби ідентифікувати придбане видання через «всесвітню павутину» дали позитивні результати й показали, що автор не перший, хто брався за подібні пошуки [1; 7]. Мова йде про «Кобзар», виданий у Харкові в 1934 р. Автор вступної статті до цього видання був багаторічним завідувачем відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, а з 1933 р. – заступник народного комісара освіти УРСР А. Хвиля, відомий як активний борець «проти українського націоналізму». Його доля виявилася трагічною – потрапив у жорстокі жорнова репресій 1937–1938 рр. і був розстріляний [7]. Тут доцільно навести слова В. Гребенюка, який має у своїй колекції текст вирваної вступної статті А. Хвилі. Її автор наголошує на присутності націоналістичних елементів у творчості Т. Шевченка і водночас наводить докази «особистої зненависті» Белінського до Шевченка. «Белінський виступав проти української мови, відкидав у творчості Шевченка те, що було дорогим українцям, і цим ставленням до Шевченка він (Белінський) по суті підтримував миколаївську олігархію. Белінський з обуренням виступав проти Шевченка, тому що Шевченко висміював царя Миколу І і його дружину і радів (Белінський) з того, що Шевченка царизм засудив на заслання!» [1].

Не менш цікавими виявилися пояснення й примітки, вміщені у цьому «Кобзарі». Так, у передмові до раннього твору Т. Шевченка «Причинна» наведено порівняння з «поміщиком Гоголем», який «і у фантастику переносить своє класове розуміння дійсності і кріпацьких відносин» [13, с. 28]. У примітках до вірша «На вічну пам'ять Котляревському», написаному незабаром після смерті українського письменника (1838 р.), йдеться про те, що це «дворянсько-поміщицький український письменник, якого ідеалізував Шевченко». У підсумку зазначено, що «це був безперечний прибічник кріпосницько-поміщицького ладу» [13, с. 35–36]. Інший український класик

Г. Квітка-Оснoв'яненко фігурує як «поміщицький письменник-монархіст», який «...у своїх творах намагався захистити і виправдати феодально-кріпацький лад, царизм і попівство, закликав селянство до слухняності і покори» [13, с. 56]. Навіть для тих, хто навчався в українській радянській школі, де практично в усіх тлумаченнях простежувався класовий підхід, подібні визначення й оцінки виглядають доволі радикальними. Це й підштовхнуло до проведення порівняння з іншими виданнями «Кобзаря» періоду 1960–1985 рр. [12; 14–18], в яких І. Котляревський представлений читачеві як «видатний український письменник» [12, с. 589; 14, с. 507 та ін.]. У 1985р. зі вступною статтею О. Гончара вийшов «Кобзар», в якому той же І. Котляревський вже «зачинатель української літератури, автор поеми «Енеїда».... Першим з українських письменників звернувся до художнього зображення життя народу, використовуючи народну мову, яка стала основою мови нової української літератури» [15, с. 589].

Відомо, що поема «Катерина» присвячена В. Жуковському, який в «Кобзарі» видання 1934 р. представлений як «відомий російський дворянський поет і перекладач». Укладачі не заперечують його роль у викупі Т. Шевченка з кріпацтва, але припускають, що зроблено це було з корисливих міркувань. «Поощритель талантливых самородков» (В. Жуковский. – В. Б.), як зазначається, сподівався очевидно, що «Шевченко не забуде панської ласки і слугуватиме своїм пером благодетелям» [13, с. 47]. У цьому ранньому творі ще молодий Шевченко у «зворушливих образах показує покриток селянок – нещасних жертв панської розпусти». Пояснюється, що факти, про які розповідається у творі, написані з життя. Про це свідчить, зокрема, в своїх спогадах сучасниця Т. Шевченка Г. Попова, якій автор особисто підтвердив те, що батько й мати вигнали Катерину. Для миколаївської епохи характерний розгул «панської сваволі і знущань царської офіцерні», який досягав найбільшого піднесення. Зазначається, що лише на Київщині в 1839 р. до самогубства вдалися 37 дівчат-кріпачок – «жертв офицерских вожделений» [13, с. 37]. У жодному з наступних видань «Кобзаря», що були в розпорядженні автора, подібні вступні пояснення до «Катерини» не вміщено, а В. Жуковский представлений як «відомий російський поет і перекладач, що... разом з художником К. Брюлловим допоміг викупити Шевченка з кріпацтва» [14, с. 507]. У виданні 1985 р. В. Жуковский – це російський поет і перекладач, один з основоположників російського романтизму [15, с. 589]. Тут уже ні про які корисливі мотиви сприянню звільнення Т. Шевченка з кріпацтва не йдеться.

Поема починається словами: «Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями...», які укладачі досліджуваного нами «Кобзаря» пояснюють, що «москалі» тут – це «офіцери, пани, «старші» царської армії» [13, с. 48]. Згідно з наступними виданнями під цим терміном слід було розуміти царських солдатів [18, с. 583], згодом знову офіцерів царської армії. Скоріш з міркувань національної толерантності зазначалося, що за часів Т. Шевченка «москалями називали всіх, хто служив в царській армії, незалежно від чину та національності» [15, с. 589].

У вступі до «Івана Підкови» наводиться довідка про цю історичну особу, справжнє обличчя якого «молодий Шевченко на підставі поміщицько-буржуазної історіографії та козацько-старшинського епосу, безперечно, не зміг показати». Зазначається, що «заідеалізоване по націоналістичному минуле становить основний зміст даного твору». Не менш цікавими виявилися й примітки. Наприклад:

*Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі.*

Ці рядки пояснювалися як «захоплення молодого Шевченка націоналістичною романтикою» [13, с. 50–51]. До речі, усі наступні видання «Кобзаря» не містять подібних пояснень, їх автори обмежилися лише трактуванням Івана Підкови як «історичної особи», що «очолювала походи запорозьких козаків у другій половині XVI ст.» [18, с. 585].

Наведемо ще декілька цікавих тлумачень. В примітках до «Перебенді» пояснювалося, що «українські націоналісти намагалися змалювати Січ як «вільну», демократичну козацьку республіку, хоч вона такою в дійсності ніколи не була». Виходить, що й там точилася запекла класова боротьба, а «козацька старшина, встановивши свою диктатуру, експлуатувала селян-утікачів, використовуючи їх як збройну силу в нападах на турецькі міста й татарські оселі» [13, с. 55–56]. Подібні оцінки Січі, суспільного життя, яке «Шевченко невірно розумів», вміщено також і в примітках наприкінці твору «До Основ'яненка» [13, с. 57]. Тут мусимо констатувати, що не всі

коментарі викликають заперечення. Важко не погодитися з тим, що сучасна Шевченкові Україна була «колонією миколаївської Росії» [13, с. 61].

Таких, доволі незвичних для сучасного читача коментарів у цьому виданні «Кобзаря» ще чимало. Наприклад, пояснювалося, що чумаками були переважно заможні селяни, укладачі оперують термінами «чумаки-багатії» і навіть «чумаки-куркулі», які активно використовували найману працю [13, с. 54]. Дісталось й українським «ясновельможним на воронім коні» гетьманам – Байді-Вишневецькому, Лободі, Сагайдачному, Остриці, Хмельницькому, Дорошенку, Мазепі, Розумовському, які, «очолюючи козацьку старшину, запекло проводили покріпачення селянських мас, забезпечуючи найнещаднішу експлуатацію трудящих». Так, «Сагайдачний – вірний холуй польських феодалів, кривавий кат селянських повстань в Росії і на Україні», а Б. Хмельницький «торгував українським селянством, продаючи його гуртом і вроздріб». І. Мазепа, приміром, звинувачувався як найбільший феодал-землевласник, який «широко роздавав земельні мастки козацькій старшині..., збільшував закріпачення селянства України, виступаючи запеклим провідником колонізаторської політики спочатку царської Росії, а пізніше – феодальної Швеції» [13, с. 105]. Кидається в очі, що тут відсутня теза про Мазепу-зрадника, яка обожнюється сучасними російськими пропагандистами. Дісталось також і «розмальованому в націоналістично-буржуазній історіографії та в живописі (картина Рєпіна)» кошовому отаманові Сірку, який «належав до феодально-поміщицького класу» і «...був власником слободи Артемівки на Харківщині, великих пасік на Запоріжжі та ін.» [13, с. 107].

На завершення наведемо коментарі до поезії «Якби то ти, Богдане п'яний...», яка не те, щоб коментувалася, а й не в кожному виданні «Кобзаря» радянського періоду була вміщена [12; 14; 16]. Йдеться про те, що Т. Шевченко написав цей вірш у 1859 р., коли після арешту по дорозі в столицю зупинився в Переяславі, «повний лютої ненависті до козацької старшини і особливо до цього проклятого масами ката українських трудящих – Хмельницького». Висловлювання «Богдан п'яний» у цьому виданні пояснювалося тим, що під час переговорів з польськими королівськими послами 1649 р. Б. Хмельницький за свідченнями сучасників частенько бував напідпитку. На думку укладачів, у такий спосіб автор вірша «підкреслює своє обурення та ненависть до цього ката-гетьмана» [13, с. 418].

Спробуємо з'ясувати ідеологічне тло й загальну ситуацію в радянській Україні початку 1930-х рр., коли повним ходом формувався тоталітарний сталінський режим, а в прибічниках і носіях української національної ідеї більшовицькі лідери бачили пряму загрозу його існуванню. Чимало дослідників погоджується з думкою, що саме в цей час розпочалося згортання політики українізації. Досягнення такої мети забезпечувалося встановленням повного контролю над українською інтелігенцією, яку на цей час вже переслідували, та зламом селянства як носія справжньої української народної культури, оспіваної поезією Т. Шевченка.

На початку 1934 р. в Харкові відбувся XII з'їзд КП(б)У, в резолюції якого зазначалося, що «.. під керівництвом тов. Сталіна КП(б)У розгромила націоналістичні контрреволюційні організації, що намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу (йдеться про т. зв. ухил Скрипника. – В. Б.), ...мобілізувала всю партійну організацію на боротьбу з українським націоналізмом – головною небезпекою на Україні...» [10, с. 547]. У цей період уже існувало монопольне право партії на поширення інформації для широких верств населення, яке практично втратило доступ до альтернативної картинки радянської дійсності. Звичайно, ігнорувати Т. Шевченка було неможливо, тому працівники «агітаційно-пропагандистського цеху» вдавалися до відвертого викривлення історичних подій, припущення ролі або навіть дискредитації окремих діячів, в результаті чого насаджувалися нові комуністичні цінності та ідеали.

Отже, виданню поетичної спадщини Т. Шевченка 1934 р. належить своя, особлива бібліографічна й історично-джерельна ніша. У представленому «Кобзарі» усім українським письменникам приписувалися виключно негативні риси за допомогою певних ідеологічних кліше: «дворянсько-поміщицький письменник», «поміщицький письменник-монархіст». Подібні штампи, які містили зневажливе ставлення, застосовувалися по відношенню до відомих діячів козацької України: «гетьман-кат», «холуй польських феодалів». Дісталося й іншим, другорядним героям шевченківських поетичних сюжетів: «чумаки-куркулі», «попівство» й т. ін. Практично усім, хто мав відношення до «українського», приписувалися корисливість, цареприслужливість, неможливість зрозуміти просту людину, бездуховність тощо.

Виходить, що Т. Шевченко у своїх творах майже все відобразив якось трохи не так: «не зміг показати» (правильно), «невірно розумів», минуле «ідеалізував по націоналістичному», був «ро-

мантиком-націоналістом». Та й куди йому було зрозуміти, він же не був знайомий з працями основоположників марксизму-ленінізму?! Зрештою, усе це здійснювалося в рамках згортання політики українізації, призводило до формування гіперболізованої суспільної думки, відголоски якої відчуваємо навіть сьогодні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гребенюк В. Д.** Все рідше став приносити додому книжки. Херсонський библиофил. 2005. Вип. 1. С. 119–122. URL: http://artkavun.kherson.ua/kobzar_v_moj_bblotets.htm
2. **Дубова Т.** Повний ілюстрований «Кобзарь» у редакції В. Сімовича і видання «Кобзаря» 1920-х років. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
3. **Карпинчук Г.** Видання творів Тараса Шевченка 20–30 рр. XX ст. в колекції Музею книги і друкарства України. URL: <http://vuam.org.ua/uk/704>
4. **Карпинчук Г.** Видання творів Тараса Шевченка у 1920–1960-х роках за редакцією Михайла Новицького. Вісник Книжкової палати. 2014. № 2. С. 1–3.
5. **Кирилюк Є. П.** Шевченко і слов'янські народи. Київ, 1958. 44 с.
6. **Красицький Д. Ф., Лобовик Б. О. Т. Г.** Шевченко – борець проти релігії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 30 с.
7. **Леонова Л.** Зберігаємо унікальне видання «Кобзаря» 1934 року. Рівне вечірне. 07. 03. 2014 р. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/lyudmila-leonova-zberihaemo-unikalne-vidannya-kobzarya-1934-roku>
8. **Новиков М. Т. Г.** Шевченко – полум'яний патріот і борець за дружбу народів. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 69 с.
9. **Пасічник І.** Шевченків «Кобзар» – святиня українського народу. URL: <https://we.org.ua/kultura/hudozhnya-literatura/shevchenkiv-kobzar-svyatynya-ukrayinskogonarodu/>
10. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України : 18-23 січня 1934 р.: стенографічний звіт. Рік видання: 1934. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P0
11. Шевченко Т. Г. в школі. Москва: Наркомпрос РСФСР, 1939. 64 с.
12. **Шевченко Т.** Кобзар. Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1961. 615 с.
13. **Шевченко Т.** Кобзар. Харків, 1934. 455 с.
14. **Шевченко Т.** Кобзар. Вступна стаття М. Рильського. Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1960. 537 с.
15. **Шевченко Т.** Кобзар. Вступна стаття О. Гончара. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1985. 640 с.
16. **Шевченко Т.** Кобзар. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1977. 599 с.
17. **Шевченко Т.** Кобзар. Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1967. 698 с.
18. **Шевченко Т.** Кобзар. Сімферополь: Вид-во «Крим», 1969. 622 с.

Надійшла до редкол.: 12.02.2019

Прорецензовано: 26. 02. 2019